

חילופי כינויים של דמות או של מקום בסיפורי המקרא

בכואו להביע שינויים בפרספקטיבה של דמות או מקום, על-ידי המספר או על-ידי דמויות אחרות מסביב, נוקט הסיפור המקראי את אחת מדרכי הרטוריקה שלו, חילופי הכינויים.

הטרנספורמציות בזהות של הדמות או המקום באמצעות הכינויים המתחלפים מבטאות פרספקטיבות או נקודות תצפית (Points of view) סובייקטיביות של הכתוב, "קול המספר", או של הדמויות הנוספות באותו סיפור. חילופי הכינויים מצביעים על עמדות שונות בתחום הרגשי, המוסרי או הקונצפטואלי.

איתור החילופים הללו בסיפורי המקרא ומציאת משמעותם מאירים את ההתרחשות בזוויות ראייה סמויות, ועל ידי כך יורדים לעומק פשוטו של מקרא. דרך הבעה זו הייתה ידועה לחכמי המדרש ולפרשניו הגדולים ואומצה ביתר שאת בפרשנות המודרנית. להלן תוצג תופעה זו בספרות חז"ל, ותוארנה כמה פרשיות באמצעות כלי פרשני זה.

התופעה בספרות חז"ל

א. חילופי כינויים עוקבים לאותה דמות

1. שמעון ולוי מקנאים את קנאת אחותם דינה בשכם (בר' לד)

בראשית רבה פרשה פ י: "ויקחו שני בני יעקב שמעון ולוי - ממשמע שנאמר 'שמעון ולוי' ידענו שבני יעקב הם. אלא 'בני יעקב' - שלא נטלו עצה מיעקב; 'שמעון ולוי' שלא נטלו עצה זה מזה; 'אחי דינה' - וכי אחות שניהם הייתה, והלא אחות כל השבטים הייתה? אלא לפי שנתנו אלו נפשם עליה נקראת על שמם".

בכואם לנקום משכם את חרפת דינה אחותם נאמר על אחיה: "ויקחו שני בני יעקב, שמעון ולוי, אחי דינה איש חרבו..." (בר' לד כה).

במקרא זה יש היגדים יתרים. ויש לשאול:

א. דיו למקרא לכתוב "ויקחו שמעון ולוי איש חרבו...", שהרי ידוע שהם בני יעקב.

ב. ההיגד "אחי דינה", נוסף להיותו יתר, הוא קשה: הרי דינה אחות כל השבטים הייתה, ומדוע יוחסה רק לשמעון ולוי?

לדעת המדרש, כל כינוי מבטא נקודת תצפית אחרת ע"י הכתוב כלפי שמעון ולוי:

"שני בני יעקב" - שלא נטלו עצה מאביהם.

"שמעון ולוי" - שלא נטלו עצה זה מזה.¹

רש"י אינו מביא בפירושו את הדרש להיגד "שמעון ולוי", כי לדעתו לא ייתכן שלא נטלו עצה לא מאביהם ולא זה מזה (רא"ם). בעל "אמרי שפר" סבור שגם "שמעון ולוי" יתר הוא, שהרי מפורש בהמשך "ויאמר יעקב אל שמעון ואל לוי עכרתם אותי..." (ל). לדעת המדרש יש לדרוש גם היגד זה, כי לו נטלו עצה זה מזה, סדר הדברים בפסוק צריך להיות כך: "ויקחו שמעון ולוי שני בני יעקב".

"אחי דינה" - שנתנו אלו נפשם עליה.

מלבד התייחסות זו של המדרש לכינויים העוקבים הללו, יש להאיר פרספקטיבות נוספות בדמות של דינה המתוארת בפרשה זו. ההארה תהיה באמצעות "קול המספר" וגם באמצעות הדמויות האחרות שמסביב לדינה.

דינה הנמצאת במוקד הסיפור נתכנתה בכינויים שונים: בת לאה (א), בת יעקב (ג, ז, ט), נערה (ג, יב), אותה (ב), אחות (יג, יד, כז, כח), בת/ונו (ה, יז). חילופים אלו מבטאים נקודות תצפית של הכתוב או של דמויות אחרות מסביב, בהתאם להקשר שבו מופיע כל כינוי.

יציאתה של דינה הייתה כיציאת אמה לאה, כפירוש רש"י: "שאף היא הייתה יצאנית, שנאמר: 'ותצא לאה לקראתו' (בראשית ל טז)". וכך גם דברי מלבי"ם, שדינה הייתה צנועה כאמה, ומכאן הכינוי "בת לאה".

אינוסה של דינה ע"י שכם בן חמור, תחילתו הייתה תאוות יצרים בהמית בלי כל רגש כלפי דינה, ועל כן דינה מכונה במילת יחס סתמית: "וירא אותה שכם בן חמור... ויקח אותה, וישכב אותה ויענה". רק בשלב מאוחר דבקה נפשו של שכם בדינה ונוצרו רגשי אהבה כלפיה, מחמת יופייה או מעמדה, בהיותה "בת יעקב", נשיא ומכובד בסביבתו (מלבי"ם). דינה, שהייתה צעירה לימים, לא השתכנעה מדברי הניחומים וההרגעה שהרעיף עליה שכם כדי לשאתה לאשה, כי אינה ברשות עצמה. חוסר עצמאותה בא לידי ביטוי בדברי שכם לאביו: "קח לי את הילדה הזאת לאשה" (מלבי"ם).

יעקב ובניו שנפגעו אינם מתעלמים ממצבה של דינה. יחסם אליה מבואר בכינויי הקירבה המשפחתיים: "בתו" (של יעקב) או "אחותם" (של בני יעקב). במשא ומתן בין שתי המשפחות שכם מכנה את דינה "נערה", ולא עוד "ילדה", כדי לבטא את מצבה הבוגר כראויה ובשלה לנישואים.² האחים המגיבים מכנים את דינה "בתנו" (יז) כתגובה לדברי שכם ואביו "בנותיכם נתנו לנו" (ט).

2. מרים הנביאה, אחות אהרן, לאחר קריעת ים-סוף (שמ' טו כ) מכילתא, פרשת בשלה, י:

"ותקח מרים הנביאה אחות אהרן" - ולא אחות משה, ומה ת"ל 'אחות אהרן'? אלא לפי שנתן אהרן נפשו על אחותו נקראת על שמו. כיוצא בו: 'שמעון ולוי אחי דינה' וכן 'כזבי בת נשיא מדין אחותם' (במדבר כה יח), וכי אחותם הייתה, והלא ראש אומות בית אב היה, שנאמר 'ראש אומות בית אב במדין הוא' ומה ת"ל 'אחותם'? אלא לפי שנתנה נפשה על אומתה נקראת על שמה".

הכתוב מתאר את מרים כאחות אהרן ולא כאחות משה. הדבר נובע מנקודת התצפית של המספר, המביע את היחס הרגשי שבין אהרן לאחותו בנתנו נפשו עליה בעת שנצטרעה ופעל אצל משה כדי לרפאותה (במ' יב יא-יב).³

² דוגמה דומה ראה בשליחות העבד בבראשית כד.

³ דווקא במקום זה, במעמד הנשגב של קריעת ים-סוף, הכתוב ייחסה כאחות אהרן. מרים, שגרמה לנישואיהם המחורשים של הוריה, ועל ידי כך בא לעולם משה, השר עתה את שירת הים, והיא בראש

אגב דרשה זו הוזכרה גם הדוגמה מפרשת בעל פעור: "כזבי בת נשיא מדין אחותם". כינויה של כזבי כאחות לאומתה, למרות מעמדה הנישא כבת לראש ולנשיא במדין, מבטא פרספקטיבה של המספר, הרואה במעשיה מסירות נפש למען אחיה המדיינים בהפקירה את עצמה לזנות כדי לגרום לחרון אף ה' בישראל.⁴

ב. חילופי כינויים לא עוקבים לאותה דמות

1. הלך, אורח, האיש - במשל כבשת הרש (שמ"ב יב ד)

סוכה נב ע"ב: "אמר רבא, בתחילה קראו 'הלך', ולבסוף קראו 'אורח', ולבסוף קראו 'איש', שנאמר (שמ"ב יב יד): 'ויבא הלך לאיש העשיר ויהמול לקחת מצאנו ומבקר לעשות לאורח', וכתוב 'ויקח את כבשת האיש הרש ויעשה לאיש הבא אליו'".

חילופי הכינויים נאמרו במשלו של נתן הנביא לדוד המלך בהקשר לפרשת חטא בת שבע (שמ"ב יב א-ד). דרכו של עובר אורח, המבקש סיוע כלשהו מחברו, לנהוג תחילה זהירות ושקט, כהלך עובר דרך. לאחר מכן הופך לאכסנאי לא קבוע בבית מארחו, ולבסוף תוקע יתדותיו בבית מיטיבו והופך לבעל הבית.⁵ כך במשל כבשת הרש: דוד היה בתחילה רש ונקלה (שמ"א יח כג). לאחר מכן התחתן במלך, ובמות שאול ירש את מקומו ואת נשי אדוניו (שמ"ב יב ח). כל זה לא הספיק לו, וחמד את בת-שבע אשת אוריה החתי מעבדיו. חז"ל חרגו מהמסגרת הצרה הקשורה לחטאו של דוד, ומצאו בכינויים המתחלפים הללו נקודת תצפית רחבה מאוד, אוניברסלית-אנושית, הקשורה להתגברות יצרי תאוותיו של בשר ודם. היצר הרע מפתה את האדם ולוכד אותו בנכליו בהדרגתיות, מן הקל אל הכבד.

2. "ואין שלטון ביום המות" (קה' ח ח)

קהלת רבה ח ח: "א"ר לוי: קרוב לחמישים ושנים פעמים כתיב 'והמלך דוד', כיון שנטה למות, כתיב (מל"א ב א) 'ויקברו ימי דוד למות', משום 'ואין שלטון ביום המות'". מדרש זה מופיע גם בבראשית רבה צו ג ובדברים רבה ט ג, אך ללא ההיגד "קרוב לג"ב פעמים". מהרז"ו, מפרשני מדרש רבה, בהתייחסו לדברי המדרש בקהלת רבה "קרוב לג"ב פעמים כתיב והמלך דוד", כותב כך: "ולא זכיתי למנותם". בבדיקת כל פרק א במלכים א נמצא אכן תואר מלכותי לדוד חמישים ואחת פעמים: "המלך דוד" פסוקים: א, יג, כה, לב, לח. "אדוני המלך" - פסוקים: ב(2), יג, יח, כ(2), כא, כד, כז(2), לו, לז. "המלך/למלך": - פסוקים: ב, ג, ד(2), ט(2), יד, טו(3), טז(2), יט, כב, כג(3), כה, כח(2), כט, לא, לב, לג, לו, מד(2), מז(2). מה. "אדוני/אדוננו המלך" - פסוקים: לא, לז, מג, מז.

בפעם החמישים ושנים אין המקרא מכנהו בכינוי מלכותי אלא בשמו הפרטי בלבד: "ויקברו ימי דוד למות" (מל"א ב א). הסיבה לכך, לדעת המדרש, היא משום ש"אין שלטון

הנשים שרה את שירת הגאולה. ואהרן היכן הוא? כדי להזכירו אף הוא במעמד זה ייחסה הכתוב כ"אחות אהרן" (רמב"ן).

⁴ דוגמאות נוספות מספרות חז"ל: מכילתא פרשת בשלח, פרשה א; תנחומא, בשלח; בראשית רבה פ א.

⁵ שלושת הכינויים הללו נתפרשו ברש"י במס' סוכה כך: "הלך" - עובר דרך עליו ואינו מתאכסן עמו; "אורח" - אכסנאי; "איש" - בעל הבית. מדרש זה נמצא גם בבראשית רבה כב ו.

ביום המות". המילה "קרוב", במדרש אינה משמשת כאן במשמע של 'בערך, כמעט, בקירוב, לא בדיוק', אלא במשמע של 'סמוך' (מבחינת המקום), קירבה וסמיכות למספר חמישים ושתיים, היינו המספר חמישים ואחת.⁶

חילופי הכינויים מבטאים אפוא נקודת תצפית של הכתוב למעמד השלטוני. אדם יכול להתפאר בתוארי הכבוד שלו כל עוד הוא בחיים, אך במותו אין שלטון ומלכות, כי "קטון וגדול שם הוא ועבד חפשי מאדוניו" (איוב ג יט).⁷ המעיין היטב במל"א א ח רואה שאין כל תואר מלכות לדוד, אלא הוא נקרא בשמו הפרטי בלבד, אף שאין מדובר שם ביום המוות. הדבר נובע מהפגיעה שהייתה במעמדו המלכותי של דוד, שהרי מדובר שם במרד, ועל כן אין תואר מלכות. כך הדבר גם בפי נתן לבת שבע (פסוק יא) וגם בפי בת שבע לדוד (יז) - דוד מוזכר בפיהם ללא תואר מלכות. הדבר נובע מספקות שהתעוררו אצלם שמא דוד השלים עם המלכתו של אדוניהו. אך בראותם שדוד נחרץ בדעתו, ששלמה ימלוך אחריו (יז), נקרא מכאן ולהבא בתואר מלכות. עם כישלון המרד, אפילו יונתן בן אביתר, שהיה במחנהו של אדוניהו, אומר "אבל אדונו המלך דוד המליך את שלמה" (מג).

3. "האנשים", "המלאכים" - אורחי אברהם ולוט (בר' יח-יט)

בראשית רבה נ ב: "ויבאו שני המלאכים סדומה" - הכא את אמר 'מלאכים' ולהלן קורא אותם 'אנשים'! אלא להלן שהיתה שכינה על גביהן קראם אנשים, כיון שנסתלקה שכינה מעל גביהן לבשו מלאכות. אמר ר' תנחומא: אמר לי ר' לוי: אברהם שהיה כחו יפה נדמו לו בדמות אנשים, אבל לוט, על ידי שהיה כחו רע, נדמו לו בדמות מלאכים. אמר ר' חנינא, עד שלא עשו שליחותן קראן אנשים, משעשו שליחותן - מלאכים.

שלושת המלאכים שבאו אל אברהם נקראו בכל הכתובים בפי המספר האלוקי "אנשים" ולא מלאכים (בר' יח ב, טז, כב). לאחר שאחד מהם מילא שליחותו ובישר לשרה שכעת חיה תחבוק בן, באו השניים הנותרים לסדום להפכה ולהציל את לוט. שניים אלה קרויים בפי המספר לפעמים "מלאכים" ולפעמים "אנשים".⁸ ויש לשאול: א) למה בהקשר של אברהם קרויים הם תמיד "אנשים", ואילו אצל לוט קרויים גם מלאכים?⁹ ב) מהי הסיבה לחילופי הכינויים בהקשר של לוט בסדום?

המדרש, ובעקבותיו רש"י, משיב שנקודת התצפית של המספר משתנה בעקבות הדמות שבמחיצתה נצבים האורחים, שליחי ה'. אצל אברהם - שהשכינה מצויה אצלו, כאמור "וירא אליו ה'" (יח א), "ואברהם עודנו עומד לפני ה'" (יח כב) - אין חשיבות לתואר

⁶ ניסוח עקיף זה למספר חמישים ואחת - "קרוב לנ"ב" - בוחדאי מכוון הוא. האזכור "נ"ב פעמים" בא לבטא תום מלכות האב ושעתו של ה"בן" (=נ"ב) למלוך. המילה "בן" על נטיותיה נמצאת בפרק א הרבה פעמים.

⁷ לדעת הגאון מוילנא, המובאת במלבי"ם וב"הכחב והקבלה" (שמ' ב כג), זוהי הסיבה מדוע דרשו חז"ל על פרעה ועל עוזיה מלך יהודה שנצטרעו ולא מתו ממש (שמ' ב כג; יש' ו א). אלא שבכל זאת מצאנו תואר מלכות למלכים אחרים שמתו. ראה: שמ"ב י א; מל"א כב לד-לו; מל"ב יג כד; מל"ב כא כג-כד. ראוי לציין שבכל המקרא נאמר "וישכב [פלוגין] עם אבותיו וימלוך בנו תחתיו", ללא אזכור תואר מלכות.

⁸ מלאכים - בר' יט א, טו; אנשים - בר' יט י, יב, טו.

⁹ אברבנאל, שאלה כה בפרשה וירא.

המלאכי ביחס לשכינה, ולכן אינם אלא "אנשים"; ואילו אצל לוט - שלא הייתה שכינה במחיצתו - בולט מעמד השליחים, והם מלאכים.

נקודת תצפית אחרת מתייחסת לדמות האנושית שבמחיצתה עומדים השליחים ולא לשכינה. אברהם, שכוּחוּ יפה להשיג מראות אלוקים, וכוּחוּ יפה במעשים טובים,¹⁰ המלאכים ביחס אליו הם כאנשים בלבד; ואילו ביחס ללוט, שרמתו הייתה נמוכה, שליחי ה' הם כרמת מלאכים.

שתי תשובות אלו, וגם התשובה השלישית במדרש, שאותה לא הביא רש"י בפירושו לתורה, אינן עונות עדיין לשאלה השנייה שהצגנו: הרי לגבי לוט אותם שליחים מכונים פעם מלאכים ופעם אנשים?¹¹

נראה שהמדרש, ורש"י בעקבותיו, מודעים היו לחילופי הכינויים אצל לוט. לגבי אברהם תמיד הם קרויים "אנשים", מהסיבות שצוינו, ואילו אצל לוט חילופי הכינויים נעוצים בהקשר שבו מופיע הכינוי. כשהכתוב מספר כמשיח לפי תומו, האורחים נקראו "מלאכים" (יט א), וכן כשהם מגלים ללוט כי נשלחו ע"י ה' לשחת את העיר, הכתוב קוראם "מלאכים", כי כך נתפסו באותו רגע בעיני לוט: "ויאצו המלאכים בלוט לאמר: קום קח את אשתך..." (יט טו). אך כאשר הסיטואציה היא של אי ידיעת דמותם של האורחים, הן ע"י אנשי סדום והן ע"י לוט, הם נקראים "אנשים" (יט יב). גם בשעה שלוט מסופק ומתמהמה מלבצע את הוראת המלאכים - בעיניו הם אנשים: "ויתמהמה ויחזיקו האנשים בידו..." (יט טז).¹²

ג. חילופי כינויים למקומות

בר' מ טו: "כי גנב גנבתי מארץ העברים, וגם פה לא עשיתי מאומה כי שמו אותי בבור".

מדרש החפץ: "מן הבור יצאתי ולבור שבתי".¹³

עיון בפרשיות יוסף ואחיו במצרים לפני התוודעותו אליהם מגלה כי מקום כליאתו שלו ושל שר המשקים והאופים וכן של אחיו המוחשדים בריגול נתכנה בכינויים שונים.

בית הסוהר: בר' לט: כ(2), כא, כב(2), כג; מ: ג, ה.

משמר: בר' מ: ג, ד, ז; מא י; מב: יז, יט.

בור: בר' מ טו; מא יד.¹⁴

השימוש בכינויים אלו דווקא בפרשת יוסף ואחיו מכוונת היא. על האטימולוגיה של השם "בית הסוהר" חלוקות הדעות, אם עברי הוא או מצרי (ראב"ע). רד"ק ור' יונה בן

¹⁰ מהר"י בביאורו לבראשית רבה.

¹¹ קושיית אברבנאל לפרשת וירא וקושיית "יפה תואר" בבראשית רבה נב.

¹² דוגמאות נוספות לחילופי כינויים שלא ברצף, ראה: שמות רבה מג ז; מכילתא, פרשת בשלח, פרשה א.

¹³ מדרש זה מובא בתורה שלמה לרב כשר.

¹⁴ במקרא ישנם שמות נוספים לציון מקום כליאתם של אנשים: בית כלא (מל"א כב כז; מל"ב יז ד ועוד); בית האסור (יר' לו כה), בית האסורים (שופ' טז כא, כה), בית הסורים (קה' ד יד), מהפכת (יר' כ כ; כט כ; כ ג; דה"ב טז י), חצר המטרה (יר' לב ב; ח; יב; נח' ג כה), מסגר (יש' כד כב; תה' קמב ח), בור (בראשית; יש' כד כב; יר' לו טו ועוד), משמר (גם ר' כד יב ועוד).

גינאח רואים בו שם עברי הגזור מ"סהר", שפירושו ירח, סיהרא בארמית. בית הכליאה קרוי בית הסוהר, "שהוא עגול כדמות הסהר".¹⁵ גם הכור עגול הוא. יוסף משתמש בשמות אלו, כי הם מעוררים אצלו אסוציאציה לטראומה שעבר בדותן, עת הושלך לכור ע"י אחיו. השימוש בשם "משמר" מתקשר אף הוא לחלומותיו שגרמו לכל ההתפתחויות שבאו בעקבותיהם, ואשר גרמו לירידתו מצרימה. בעניין חלומותיו נאמר "ויקנאו בו אחיו ואביו שמרו את הדבר" (בר' לו יא), וכפירושו של רש"י: "ממתין ומצפה מתי יבא".¹⁶ בחירת הכינויים הללו בפרשיות יוסף במצרים מתבארת מבחינה פסיכולוגית על פי גרירת המחשבה או הקונוטציה המתלווה אליהם, וזוהי כוונת המדרש דלעיל "מן הכור יצאתי ולכור שבת".

הארת פרשיות נוספות באמצעות חילופי הכינויים

1. שרי הגבירה והגר השפחה (בר' טז)

שתי הדמויות המרכזיות בפרק טז בספר בראשית הן שרי והגר. כינוייהן מתחלפים גם בפי הכתוב וגם בעיני דמויות נוספות מסביבן. שרי קרויה בשמות אלו: "שרי אשת אברהם" (פסוקים א, ג), "גברתה", "גברתך" (פסוקים ד, ט), "שרי גברתי" (ח), ובשמה הפרטי ללא תוספת תואר כלשהו, "שרי" (ב(2), ה, ו(2)). להגר נוספים כינויים אלו: "שפחה מצרית ושמה הגר" (א); "הגר המצרית שפחתה" (ג); "הגר שפחת שרי" (ח); "שפחה" (ב, ה, ו); ובשמה הפרטי "הגר" (ד, טו(2), טז); וגם בכינוי הגוף "לה" (ט, י, יא).

חילופי הכינויים מבטאים פרספקטיבות שונות בהתאם להקשר שבו מוזכר כל שם או כל כינוי. בידעו את הרגישויות העדינות שעלולות להיות עקב עקרותה של שרי והריונה של הגר, פותח פרקנו בקביעת מעמדן של כל אחת משתי הנשים המרכזיות הללו, שרי והגר. מצד אחד "שרי אשת אברהם", ומאידך גיסא "ולה שפחה מצרית ושמה הגר". שרי היא אם הבית, אשתו היחידה של אברהם, ואילו הגר כפופה לשרי, היא במעמד של שפחה, כדברי רש"י לפסוק א: "בת פרעה היתה. כשראה נסים שנעשו לשרה, אמר מוטב שתהא בתי שפחה בבית זה ולא גבירה בבית אחר". כאשר שרי נותנת את שפחתה לאברהם כדי שייבנה ממנה, מקנן חשש בלבה שמא יתערער מעמדה, מעמד הגבירה, ועל כן מוסיף הכתוב לשמה של שרי את התואר "אשת אברהם", והכתוב מדגיש "לאברהם אישה לו לאשה" (ג). אברהם הוא אישה, בעלה של שרי, ואילו הגר ניתנה לאברהם "לו לאשה", אך ביחס אליה אינה אלא שפחה. הצעתה של שרי למסור שפחתה לאברהם נבעה ממחשבה של תקווה: "אולי אבנה ממנה". בנייה זו תבוא לידי ביטוי בכך שהילד שייוולד להגר ייחשב לבנה הרוחני של שרי

¹⁵ ועל כן נקראו התכשיטים "שהרונים" (יש' ג יח; שופ' ח כא) על שום דמיונם לסהר. גם "שטיינברג במילונן, מילון התנ"ך, גזור שם זה מ"סהר", אחי סחר, שפירושו היה עגול. בלשון המשנה: "המדיר שדהו ערשה סהר" (שביעית ג ד), כלומר גדר סביב. באכדית: סהר=טבעת.

¹⁶ "שמר" במובן של מצפה וממתין, ראה: יש' כו ב; איוב יד טז. וראה פירושי רש"י לתלמוד בבלי בברכות ג ע"א; סוטה יח ע"ב; קידושין כז ע"ב.

ע"י חינוכו ברוח בית אברם ושרי.¹⁷ משבא אברם אל הגר ביאת אישות, אי אפשר עוד שהגר תכונה שפחה, ולכן הכתוב אומר: "ויבא אל הגר". כך הדבר גם כשילדה את ישמעאל. בסיטואציה של יחסי אישות והולדת בן מזרע אברם אי אפשר שיוצמד לה כינוי של נחיתות והרחקה.

קריאה בשמות פרטיים מבטאת יחסי קרבה גם ביחסי אברם ושרי (ב, ה, ו). בעת הרינוה, הגר מרגישה שהתנתקה ממעמד שפלותה, ממעמד של שפחה, ועל-כן אומר הכתוב "ותקל גברתה בעיניה". הרגשה כזו ללא תגובה מצד אברם מקוממת את שרי, והיא מטיחה דברים כלפי בעלה, שהרי לא לכך התכוונה בהציעה להיכנות מהגר. אברם יורד לסוף דעתה של שרי, ועל כן הוא אומר "הנה שפחתך בידך". כדי להחזיר לעצמה את מלוא מעמדה, מעמד הגבירה, כדי להשפיע על התפתחויות עתידיות, היא נוקטת צעד חריג: "ותענה שרי ותברח מפניה".

הגר אינה מכה על חטא ואינה מבקשת את סליחת גברתה. היא מוכנה לעזוב את בית אברם ולא להיכנע, כי "קרבת אברם ורוח אברם מערערת רוח העבדות ומעוררת את הרגשת הכבוד האנושי, את השאיפה לחירות ומנתקת כבלי עבדות. הגר לא סבלה עוד להיות שפחה" (רש"י הירש). בהיותה במדבר מתייצב מלאך ה' לעומתה ומזכיר להגר את מעמדה. בפנייתו אליה הוא אומר "הגר, שפחת שרי". לשמע מילים אלו מפי הדמות האנונימית במדבר, אין לה ברירה אלא להודות "מפני שרי גברתי אנכי ברחתי", ואינה ששה לשוב אל גברתה. מלאך ה' מנסה שלוש פעמים לשכנעה להיכנע ולשוב אל גברתה. היא מסכימה רק לאחר שהובטח קיום עובדה אשר בבטנה: "וילדת בן... כי שמע ה' אל עניך". יש לשים לב שהכתוב מקדים לפעמים את התואר "שפחה" לפני השם "הגר" ולפעמים הסדר הפוך. יש לכך סיבה. הקדמת מעמדה לשמה מבטאת נחיתות גדולה יותר מאשר המצב שבו קודם שמה, הגר, לתוארה "שפחה". אזכורה כשפחה בלבד ללא ציון שמה, הוא הביטוי למעמד הנחות והשפל ביותר. על כן, בפסוק א, כשרי מתכננת את מסירת הגר לאברם, נאמר: "שפחה מצרית ושמה הגר" - בראש ובראשונה היא שפחה. אך לקראת מסירתה לאברם מוזכר גם שמה: "הגר המצרית שפחתה". כאן השם קודם למעמד. כך גם כשהיא נושאת ברחמה את בנו של אברם ובורחת למדבר. במצב זה היא "הגר שפחת שרי", וזאת כדי לאפשר לה הרגשה טובה, כדי לשכנעה לשוב ולהתענות תחת גברתה. אמביוולנטיות זו מבטאת במקרא גם בנקיטה סתמית של כינוי, "לה" (ט, י, יא).

בסיטואציות של חשש להתערערות מעמדה של שרי ובהיותה נעלבת, שרי מכנה את הגר רק בכינוי המעמד, "שפחה" (ב, ה, ו). ניתן להציג בדרך ליניארית את דרגות הפרספקטיבות ביחס להגר:

¹⁷ כמו "ושננתם לבניך - אלו תלמידיו" (ספרי, דברים ו), כך גם: "אשר יצר את האדם בצלמו בצלם דמות חבניתו והתקין לו ממנו בנין עדי-עד" במשמעות של המשך הבניין הרוחני (רש"י הירש). כך גם דרשת חז"ל "ורב שלום בניך - אל תקרי בניך אלא בוניך".

2. כינויי ישמעאל בבר' כא

בהיגמל יצחק חששה שרה מההשפעות השליליות של ישמעאל עליו, ולכן דרשה מאברהם "גרש האמה הזאת ואת בנה" (כא י). הקורא פרשייה זו מוצא שאין ישמעאל מוזכר בה בשמו אף לא פעם אחת.¹⁸ הכתוב מכנהו בכינויים שונים: "בן הגר המצרית" (ט), "בן האמה" (י, יג), "בנו" (יא), "הנער" (יב, יז, יח, יט, כ), "הילד" (יד, טו, טז). חילופי הכינויים הללו אינם באים לשם גיוון ספרותי - כגישתם של ראב"ע, רד"ק ואחרים, הטוענים ש"הכתוב שומר הטעמים ואינו שומר המילות",¹⁹ אלא יש לפנינו פרספקטיבות שונות, יחס שונה וסובייקטיבי כלפי ישמעאל מצד הכתוב או מצד דמויות נוספות.

בעקבות רבוחינו הגדולים, קובעת נ' לייבוויץ: "ולא ראה הראב"ע וההולכים בדרכו כי אין 'טעם' בכתוב (ובכל לשון אנושית) מחוץ למילות. ברגע שמשתייך המלה, מיד ישתנה הטעם - אם שינוי רב, אם שינוי מועט. ההולך בדרכו זו של הראב"ע עלול להפסיד כל מיני הבחנות דקות ורמזות שבהם רומז לנו הכתוב לענינים גדולים, ולפעמים אף יאבד גופי תורה".²⁰ בעיני הכתוב, ישמעאל הוא "בן הגר המצרית". צירוף זה מקורו בבר' טז (פסוקים: טו, טז, א, ג), והוא מעורר אסוציאציה על התרברבותה ושחצנותה של הגר כלפי גברתה. בנה של הגר ממשיך בדרכה של אמו, ולועג למשחה שנעשה ביום היגמל יצחק. הואיל ו"שותא דינוקא או דאבוה או דאמיה",²¹ יש לגרש גם את האם וגם את בנה.²²

בעיני שרה, ישמעאל הוא "בן האמה". זאת כדי להצביע על היותו במעמד נחות כאמו, ובכך להכין את העילה לגירושם. כהד וכתגובה ליחסה של שרה לבן האמה, אומר ה' לאברהם: "וגם את בן האמה לגוי אשימנו" (פסוק יג). דבר הגירוש היה רע בעיני אברהם, ולכן בן הגר מכונה "בנו", "זרעך" (פסוקים יא, יג). בעיני ה' ומלאכו, כינויו של ישמעאל הוא "הנער", שאחת ממשמעויותיו היא שינוי ומעבר ממצב אחד למצב אחר.²³ לפעמים, בסיטואציה רגישה שיש בה סיכון, הדמות קרויה "נער", כדי לבטא את השינוי הצפוי. השווה לזאת את פרשת מות בנה של בת שבע אשת אוריה החתי, שבה כינויו של הבן בהיותו חולה אנוש הוא "הילד" (11 פעמים), ורק פעם אחת נקרא "הנער". זה היה כשדוד התפלל לשלומו, ובשם "נער" מובעת תקווה לשינוי המבוקש, חיים לילד. בפרקנו בן האמה

¹⁸ כמו שאין מוזכר כלל שמו של העבר בבראשית כד. גם שם באים כינויי בלבר: העבר, האיש, אדון. ראה: פ' מנדל, "העבר, האיש והאדון", עיתון ברטוריקה של פרק כד בבראשית, מחקרי ירושלים לספרות עברית יא, ירושלים תשמ"ד, עמ' 613-627.

¹⁹ ראה: ראב"ע לשם' כ, בהקדמתו לעשרת הדיברות: פירושו לשם' יא ה; ספרו יסוד מורא, שער א; רד"ק לבר' יח יג; כד לט. והשווה לגישותיהם של אברבנאל, רש"ר הירש, העמק דבר ומלבי"ם.

²⁰ נ' לייבוויץ, גליונות לעיון בפרשת השבוע לפרשת נח, שנה כ, ירושלים תשכ"ג, עמ' 19.

²¹ סוכה נו ע"ב.

²² ראה ספורנו ורמב"ן לבר' כא ט. לדעת מלבי"ם, הצחק בשעת המשחה היה בכך שישמעאל אמר שרק הוא נולד מאברהם "אשר ילדה לאברהם", ואילו יצחק, מאבימלך נתעברה שרה. את זאת למד ישמעאל מאמו, ולכן קרוי "בן הגר המצרית".

²³ האטימולוגיה של "נער" לשון להתנער, מעבר ממצב למצב, כמו ניעור משנתו, כך נער עובר מילדות לבגרות.

המגורש והנתון בסכנה, מצבו ישתנה לטובה, כי שמע אלוקים בקולו ויצילנו.²⁴ בעיני הגר, ישמעאל הוא "הילד", כינוי המביע חוסר אונים וקריאה לרחמים.²⁵

3. בני יעקב יורדים לשבוע אוכל במצרים (בר' מב-מד)

בסיפור ירידתם של בני יעקב לשבוע שבו במצרים מחמת הרעב בכנען הם מכונים בכינויים מתחלפים גם בפי המספר המקראי וגם בפי הנפשות הפועלות. הכינויים הם אלה: "אחי יוסף" (מב: ג, ד, ו), "בני ישראל" (מב: ה; מה: כא), "עבדיך" (מב: י; יג; מד: ח, ט), "האנשים" (מג: טו, טז(2), יז, יח, כד; לג; מד: א, ג, ד).

הכינויים המתחלפים מבטאים פרספקטיבות שונות, ועל אחת מהן עומד רש"י, בעקבות מדרש רבה ותנחומא: "וירדו אחי יוסף ולא כתוב בני יעקב, מלמד שהיו מתחרטים במכירתו ונתנו לבם להתנהג עמו באהבה ולפצותו בכל ממון שיפסקו עליהם". נקודת תצפית זו נבעה מחילוף הכינוי. הפרק מתחיל כך: "וירא יעקב כי יש שבר במצרים ויאמר יעקב אל בניו, ומן הראוי להמשיך ולכתוב 'וירדו בני יעקב', ולא 'וירדו אחי יוסף'! החילוף מצביע על החלטתם הנחושה של עשרת האחים שהיו שותפים למכירתו לתקן את המעוות, ולכן נתנו דעתם באהבה למצאו ולהחזירו לחיק המשפחה. באוזני עשרת האחים מהדהד עדיין הכינוי 'אחינו', שהשמיע יהודה לפני מכירת יוסף בדותן: 'מה בצע כי נהרג את אחינו וכסינו את דמו. לכו ונמכרנו... כי אחינו בשרנו הוא' (בר' לו כו-כו). עתה, כתיקון, הכתוב מכנה אותם 'אחי יוסף'.²⁶

בבוא האחים בשערי מצרים כינויים מתחלף ל"בני ישראל". את הסיבה לכך מסביר רש"י הירש: "כאן הם מופיעים לראשונה בתור, 'בני ישראל'.²⁷ הן היה זה רגע גורלי והעתיד כלו היה טמון בחיקו. והם באו 'בתוך הכאים'. לבם לא אמר להם דבר על צעדם הרה התוצאות". זוהי ראשית השעבוד על פי גזירת בין הבתרים, ונקודת תצפית זו מתחזקת עם הורדת יעקב למצרים, "ויעשו כן בני ישראל ויתן להם יוסף עגלות" (מה: כא). הכינוי "עבדיך" המכוון לבני יעקב בא בהיותם במגע עם שליט הארץ, שעה שהם נתונים לחסדיו.

הכינוי השכיח בהשוואה לכינויים האחרים הוא "האנשים". כינוי זה בא גם בפי המספר, בפי יוסף ובפי האיש אשר על בית יוסף. עשר פעמים נכתבו אחי יוסף בכינוי זה, וכנגד זה יוסף מכונה בפי יעקב ובפי אחיו "האיש" גם כן עשר פעמים.²⁸ הממונה על בית יוסף מכונה

²⁴ המלה "נער" מוזכרת בפרשייה זו שש פעמים, ואם נפרש "רובה קשת" (כ) כשם נרדף ל"נער", כהרגום אונקלוס וכפירוש רד"ק, הרי כאן שבע פעמים. מספר זה מבטא שיא וייעוד של ישמעאל. היעור הוא ישיבה במדבר כרובה קשת וכפרא אדם אשר ידו בכול ויד כול בו.

²⁵ ראה למשל: שמ' ב: ג, ד, ו, ח, ט, י; שמ"ב יב: טו, יח, יט, כא, כב; לו ל. לחילופי הכינויים של משה - הילד, הנער, האיש - ראה מאמרו של דוד ט', "משה - הילד והאיש", בתוך: מגדים כב (תשנ"ד), עמ' 42-30.

²⁶ פרשה זו מצאנו עשרים מופעים של מילים הקשורות לאהבה. לדעת רמב"ן ובעל העמק דבר, הכינוי "אחי יוסף" מבטא את מימוש חלומה הראשון של יוסף שסופר רק לאחים.

²⁷ אמנם השם "בני ישראל" הוזכר כבר כבר לב לג: "על כן לא יאכלו בני ישראל את גיד הנשה", אך זה מופנה כלפי עם ישראל העתידי לדורותיו, ואילו כבר מב ה, וכן מה כא, הוא מופנה כלפי בני יעקב.

²⁸ בפי יעקב - מג: ו, יא, יג, יד. בפי האחים - מב: ל, לג; מג: ג, ד, ו; מד: כו.

"האיש" ארבע פעמים.²⁹ יעקב קרוי אף הוא בפי בניו "איש" (מב: יא, ג). כל הדמויות הממלאות תפקיד בפרשה זו נתכנו "איש" או "אנשים". שם זה מביע חשיבות, כדברי רש"י לבמ' ג: "כלם אנשים" - כל אנשים שבמקרא לשון חשיבות. נמצאנו אפוא אומרים שלאחר ברכת יעקב לבניו "ואל שדי יתן לכם רחמים לפני האיש" (מג יד), הם בטוחים שברכתו של הזקן תביא להצלחת דרכם. מעתה מעמדם בעיני הכתוב ובעיני הנפשות הפועלות סביבם הוא מעמד של חשיבות, למרות הנסיגות שבהצגה מדומה זו שחלו עד להתוודעות יוסף אליהם. משעה שירדו בשנית למצרים הם מכונים עשר פעמים "האנשים", וכנגד זה נמצא עשר פעמים הכינוי "האיש" כלפי יוסף, שהרי עסקין בעשרה אחים היוורדים למצוא את יוסף ולפדותו ממצרים.

4. כינויי אלוקי ישראל במהלך עשר המכות

בבואם לראשונה אל פרעה, אהרן ומשה מציגים עצמם כשליחיו של "ה' אלוקי ישראל" (ה א) או של "ה' אלוקי העברים" (ה ג). אמנם פרעה אינו מתכחש למציאות הבורא, אך אינו מכירו בשם הויה, ואינו מודע לכך שהוא אלוקי ישראל, כפי שהציגוהו שליחיו, ועל כן הוא מגיב: "מי ה' אשר אשמע בקולו... לא ידעתי את ה' וגם את ישראל לא אשלח" (ה ב). במהלך עשר המכות אנו עדים לדיאלוגים בין פרעה, חרטומיו ועבדיו לבין משה ואהרן. בשיחות אלו כינויי של אלוקי העברים בפי פרעה ואנשיו מתחלפים: "אלקים", "ה'", "ה' אלקים".³⁰ בפי אהרן ומשה כינויי האלהות הם תמיד "ה'" או "ה' אלקים".³¹ למשמעותם ומהותם של שמות אלה כותב ראב"ע בפירושו כדלהלן:

שם' ח טו: "ויאמר". בעבור שראו שעשו כמעשה אהרן בדבר התנין גם במכת הדם והצפרדע ולא יכלו עתה לעשות כאשר עשה אהרן, אמרו לפרעה: לא באה זאת המכה בעבור ישראל לשלחם, רק מכת אלקים היא כפי מערכת הכוכבים.³² כי כבר פרשתי כי פרעה לא כיחש הבורא, רק השם שהזכיר לו משה וזה כדרך (שם"א ו ט): 'כי לא ידו נגעה בנו, מקרה הוא היה לנו', מן השמים, על כן חזק לב פרעה. ואשר יחזק זה הפירוש, שאמרו 'אצבע אלקים', ולא אמרו אצבע ה' שהוא אלוקי ישראל כאשר אמר פרעה במכת הצפרדעים (ח ד) 'העתירו אל ה''. וזה השם הזכיר במכות האחרונות.³³

שם' ט כח: "העתירו אל ה'". הזכיר ה' הנכבד ואמר 'קולות אלקים', כי הוא מודה כי יש אלקים כאשר הזכירתי. ובעבור שלא אמר קולות ה', חיבר משה שם העצם והתואר ואמר: 'ואתה ועבדיך ידעתי כי טרם תיראון מפני ה' אלקים'. והטעם כי ה' הוא האלקים לבדו. ולא תמצא ככה בדברי משה בכל התורה. ואין טענה ממילת 'אדוני אלקים אתה החלות' (דב' ג כד), כי באל"ף דל"ת הוא כתוב.

²⁹ מג: יז (2), יט, כד.

³⁰ "אלקים" - ה ח: ח כא; ט כח; ח טו. "ה'" - ה יז; ח ד; ט כז; כח: י; יא, כב, כד, לא. "ה' אלקים" - ח כד; י: ח, טז, יז.

³¹ ה' - ח כה; ט: ג, ד, כט; י כו. "ה' אלקים" - ה ג; ח: ו, כב, כג; ט: ל; י: כה; ה: א, ג; י: ג.

³² כלומר: השפעת הטבע.

³³ במכות: ערוב, ברד, ארבה, חושך וככוורות.

פרעה וחרטומין, למרות היותם מכירים במציאות הבורא, הם מתחמקים מלייחס את נס המכות לה' אלוהי ישראל. במכת הכנים, החרטומים אומרים "אצבע אלקים", ולא אצבע ה' או ה' אלקים. וכשפרעה מהסס אינו אומר ה' אלקים אלא "ה'" או "אלקים". במכת הצפרדע הוא אומר: "העתירו אל ה' ויסר הצפרדעים... ואשלחה את העם ויזבחו לה'". יש הכרה בה', אך שילוח בני ישראל ממצרים מותנה ב"העתירו... ויסר הצפרדעים ממני ומעמי". כנגד זה, כדי להסיר כל ספק משה טורח להזכירו: "למען תדע כי אין כה' אלקינו". מכת הערוב היא כה קשה עד שאין פרעה מציב עוד כל תנאי: "וזבחתם לה' אלקיכם", ובסוף הוא מבקש: "העתירו בעדי". במכת הברד הוא מגלה ספקנות באמרו: "העתירו אל ה' ורב מהיות קולות אלקים וברד". כנגדו אומר משה: "כי טרם תיראון מפני ה' אלקים". במכת הארבה, שהייתה קשה מנשוא, פרעה נכנע ומודה בחטאו באמרו: "חטאתי לה' אלקיכם ולכם" (י טז).

במכת החושך והבכורות פרעה מודה סופית במציאות ה' אלוהי ישראל, ובקריאתו הנואשת והכנועה הוא אומר: "לכו עבדו את ה' כדברכם".³⁴

5. כינויי יתרו בכואו אל משה המדברה (שמ' יח)

בשמות יח אנו קוראים על כואו של יתרו למשה "אל המדבר אשר הוא חונה שם הר האלקים". יתרו נזכר בכינויים שונים: "יתרו" (ט י), "יתרו כהן מדין חותן משה" (א), "יתרו חותן משה" (ב, ה, יב), "חותנך יתרו" (ו), "חותן משה" או "חותנו" (ז, ח, יב, יד, טו, יז, כד, כז).

כל אחד מהכינויים הללו מבטא נקודת תצפית של הכתוב או של נפש אחרת שבקרבתה, על פי מידת הקרבה או הריחוק כלפי יתרו. "יתרו" הוא השם האובייקטיבי, עת לא היה לו כל קשר למשה או לישראל.³⁵ "יתרו כהן מדין חותן משה" מבטא מצב של ריחוק, אך בו-זמנית גם מידה של קרבה. מחד, הוא יתרו כהן מדין, ומאידך גיסא הוא חותן משה. בשם "יתרו חותן משה" הריחוק מצטמצם, נעלם "כהן מדין". "חתנך יתרו" מבטא קרבה גדולה יותר מאשר "יתרו חותנו". ניתן להציג את הכינויים הללו על ציר לפי סדר הקרבה והריחוק שהם מייצגים:

יתרו	יתרו כהן מדין	יתרו	חותנך יתרו	חותנו, חותן משה

אחרי הפרידה מיתרו במדין ואחרי שילוחיה של צפורה למדין (שמ' ד יח-כ; יח ב), בהיות משה וישראל במדבר, יוצא יתרו, בעל המעמד החשוב "כהן מדין", לאחות את קרעי המשפחה שבין משה לבין צפורה ובניה. יתרו לא היה בטוח בהצלחת מהלכיו, ועל-כן

³⁴ יש לשים לב שגם ראב"ע, הטוען ש"הכתוב שומר הטעמים ואינו שומר המילות" (ראה לעיל הערה 19), באשר לשמות האלהות הוא דורש את חילופי השמות ושומר המילות.

³⁵ לא כך סוברים חז"ל ובעקבותיהם רש"י.

תחילה כונה בשמו האובייקטיבי ואתו תואר מעמדו, "כהן מדין", ורק בסוף "חותן משה" (א). יתרו מוכן לוותר על מעמדו הכוהני כדי להתקרב למשה ולשוב להיות חותנו. בעשותו זאת אינו עוד "כהן מדין", אלא "יתרו חותן משה". בהתקרב הוא משדר למשה קרבה משפחתית: "אני חותנך יתרו בא אליך..." משה, המוקיר את אביה של אשתו ואת הכנסת האורחים שנהג בו במדין בברחו מפני פרעה, יוצא "לקראת חותנו", והכיניו רומז על נפילת כל מחיצה מפרידה ביניהם. יתרו שומע סיפורי נסים ונפלאות על הצלת בני ישראל מיד מצרים ומיד פרעה, ותגובתו על כך מתוארת בכתוב "ויחד יתרו על כל הטובה..." הוא מביע חרדה ושמחה על הצלת ישראל, אך לא על אסונם של מצרים. בלבן עדיין ישנם רגשות כלפי עברו הנכרי, כדברי רש"י בשם מדרש אגדה בתלמוד: "נעשה בשרו חדודין חדודין, מציר על אבוד מצרים. היינו דאמרי אינשי: גיורא עד עשרה דרי לא תיבזי ארמאה באפיה". הרגשה פנימית זו מבוטאת בשם העבר הגויי שנותר הכתוב לחותן משה, "יתרו".

הכיניו "יתרו חותן משה" חוזר שוב בפי המספר (יב) בהקשר של הבאת קרבנות ע"י יתרו. זהו עוד צעד בגרותו של יתרו המרחיקו עוד יותר מעברו. לאדם ששימש ככוהן אלילי פוליטיאסטי צעד זה אינו קל. קונפליקט פנימי זה מבוטא בשם הכולל שני הפכים: יתרו מכאן, ו"חותן משה" מכאן. את דאגתו של יתרו למשה כארגון סדרי המשפט מבטא המקרא רק בכינוי המשפחתי "חותנו" או "חותן משה".³⁶ כשיתרו חוזר לארצו, המקרא מכנהו רק בשם "חותנו", כי אחרי חוויות רוחניות כאלה לא ייתכן עוד שיתרו ישוב לסורו, כדברי רש"י על פי המכילתא: "וילך לו אל ארצו" - לגייר בני משפחתו.

6. שליחי בלק אל בלעם בן בעור (במ' כב-כד)

בלק מלך מואב, החושש מישראל היושב סמוך לארצו, שולח שתי משלחות מכובדות אל בלעם בן בעור כדי לשכנעו לקלל את ישראל. שליחים אלו מכונים בשבעה כינויים מתחלפים: "מלאכים" (כב ה; כד יב), "זקני מואב" (כב ז), "שרי מואב" (כב ח, יד, כא; כג ח, יז), "האנשים" (כב ט, כ, לה), "שרי בלק" (כב יג, לה), "שרים" (כב טו, מ), "עבדי בלק" (כב יח).

בעל "כלי יקר", ר' אפרים לונטשיץ, הרגיש בכך והעיר בפירושו לבמ' כב כ: "ויען כי ראיתי בפרשה זו שינוי רב בענין השליחים, שקראם לפעמים שרי מואב ולפעמים שרי בלק ולפעמים אנשים...". בעל "כלי יקר" מבחין בשני סוגי מעמדות שהרכיבו את המשלחת הקרויה כולה "זקני מואב": (א) "שרי מואב", הפיאודלים בעלי האדמות הדואגים לשימור אדמתם, והם אינטרסנטים מאוד בהצלחת המשימה. (ב) "שרי בלק" או "עבדי בלק" - הם

³⁶ אולי יש להבחין גם בין סתם "חותנו" לבין "חותן משה". "חותנו" מבטא נפילת מחיצות מוחלטת, ואילו ב"חותן משה" יש מידה של ריחוק, שהרי משה מנהיג ומלך, ואילו מתייחס חותנו. כך בפסוק יז: "ויאמר חותן משה, כאשר יתרו מעו להציע למשה הצעה בדבר סדרי המשפט, כדברי רש"י: "דרך כבוד קוראו הכתוב חותנו של מלך". וכבר הרגיש בכך אחד מפרשני רש"י, בעל "דבק טוב": "קשה לרש"י דהוה ליה למימר ויאמר חותנו, כמו שאמר תחילת הפסוק, ויאמר משה לחותנו (טו), לכן פירש רש"י: דרך כבוד...".

חשובים יותר והם הקרויים בפי ה' ומלאכו "האנשים". כינוי זה מבטא חשיבות.³⁷ אלה אינם אינטרסנטים ואינם מהדרים כל כך אחר בלעם להביאו למואב.

בהתאם לגישה שהכינויים המתחלפים מבטאים פרספקטיבות שונות הקשורות לעניין, נרחיב את גישתו של בעל "כלי יקר". בראשית העניין השליחים קרויים "מלאכים", "זקנים" ו"שרי מואב". כל זה כדי להעלות את קרנו וחשיבותו של בלעם שיתרצה לבוא ולקלל את ישראל. כינויים אלו באים באופן מדורג, מהכינוי הנעלה ביותר ועד לפחות ממנו. תחילה "מלאכים", כינוי המעורר אסוציאציה של שליחות שמימית, שליחות נכבדת מאוד, כדברי בעל "הכתב והקבלה" לבמ' כב ה: "שליח המשולח בשליחות נכבדת". דרגה נמוכה מזו היא הכינוי "זקנים", הטעון אף הוא משמעות של חכמה ועצה,³⁸ וכן קרבה לקוסמות, "ונביא וקוסם וזקן" (יש' ג ב). הזקנים שימשו כמנהיגים ראשיים של העם בבית המחוקקים, ולבסוף נתכנו בכינוי הכללי שרים", כינוי המבטא מעמד של שררה מעשית. פחות זה במעמד נובע מהציפיות ההולכות ונמוגות.

הקב"ה ומלאכו מכנים אל השליחים בשם "האנשים", כי כלפי שמיא אין חשיבות ושררה ליושבי ארץ, ואינם אלא "אנשים" גם אם חשובים הם. לכן,³⁹ כשנשאל בלעם "מי האנשים האלה עמך?", אינו מתייחס למשלחת אלא למלך השולח אותם. ובלעם משיב: "בלק בן צפור, מלך מואב, שלח אלי". ביום המחרת לבואה של המשלחת, הכתוב מכנה את השליחים "שרי בלק", כלומר שליחיו האישיים של בלק, ובכך מצוין מעמד נחות יותר מ"שרי מואב", כי בלק "לא היה ראוי למלכות. מנסיכי מדין היה וכיוון שמת סיחון, מינהו עליהם לצורך שעה".⁴⁰ בדרך למואב שבה מעלתם המכובדת של אנשי המשלחת. הם אינם בסביבת בלעם המתנשא עליהם, ולכן נאמר: "ויקמו שרי מואב". החשש המתמשך מפני בני ישראל גורם לבלק להוסיף במאמציו לשכנע את בלעם אף אם זה יפגע במעמדו וכבודו כמלך מואב. הוא שולח משלחת נוספת, מכובדת יותר, ושם בפיה "כה אמר בלק" (כב טז). בעיני בלעם היהיר אין אלה אלא "עבדי בלק". לבסוף, כשהורשה בלעם ללכת עם המשלחת, חברה מכונים "שרי מואב", כדי לייחס להם חשיבות כזו המצדיקה את הצטרפות בלעם אליהם.

בטרגדיה האישית שאירעה לבלעם בדרך - תוכחת האתון - רוחו של בלעם ספגה השפלה, ומכאן חילוף הכינוי לחברי המשלחת, "שרי בלק", ולא עוד "שרי מואב". ניסיון אחרון לרומם את כבודו היה בהקמת המזבחות, כדי לשנות דעת עליון. הכתוב מציין שנכחו במעמד זה "שרי מואב" כולם (כג ו). מאחר שאין כל סיכוי להצליח בשליחות ודון זו, מעמדו הולך ופוחת שוב. לא עוד "כל שרי מואב", אלא רק "שרי מואב", כי כמה מהם "ראו שאין בו תקוה".⁴¹ בניסיון הנפל האחרון בלק כועס על בלעם ומגרשו בבושת פנים: "ברח לך אל מקומך, אמרתי כבד אכבדך, והנה מנעך ה' מכבוד" (כד יא). מעתה, בהיותו בשפל

³⁷ ראה רש"י לבמ' יג ג.

³⁸ ראה: יח' ז כו; תה' קה כב; קיט ק.

³⁹ ראה "כלי יקר" לבמ' כב ט. קרוב לזה פירש גם אברבנאל. לדעתם, כאשר ה' או מלאכו מדברים עם בלעם, האחרים סביבו כיחס לבלעם, החזקה מחוזה שרי, אינם אלא "אנשים".

⁴⁰ רש"י לבמ' כב ד, ד"ה "בעת ההיא".

⁴¹ רש"י לבמ' כג יז.

המדורגה, בלעם מודה שזו הייתה הצגת כבוד, אך למעשה המשלחת הייתה בדרגה גבוהה: "הלא גם אל מלאכך אשר שלחת אלי..." (כד יב), אלא שאין ביכולתי לעשות מאומה בלי מצוות ה'.

7. מרגלי יהושע ביריחו (יהו' פרקים ב, ו)

שני המרגלים ששלח יהושע ליריחו מכונים "אנשים". כינוי זה מופיע בפרק ב שתיים עשרה פעמים.⁴² שתיים עשרה הפעמים הם כנגד שנים עשר המרגלים ששלח משה רבנו. השוואה זו נדרשת כדי להראות את התנהגות המשלחות הללו. ראוי לשים לב שגם מרגלי משה קרויים "אנשים" שתיים-עשרה פעמים.⁴³

ביהושע פרק ו, כשמתואר הכיבוש, אותם שני מרגלים מכונים בכינויים שונים: "מלאכים" (ו: יז, כה), "האנשים" (כב), "הנערים" (כג). חילופים אלו נתפרשו ברש"י כך: "ויבאו הנערים המרגלים, כאן היו צריכים זירוז ונעשו כנערים זריזים. ובלילה הראשון היו כמלאכים ששמרו עצמן מן העבירה עם רחב הזונה. לכך נקראו שם מלאכים, ולכך נקראו אנשים, מלאכים, נערים".

בפירושו לבמ' יג אומר רש"י "כל אנשים שבמקרא לשון חשיבות", ולכן לא פירש כאן את הכינוי "האנשים". שני המרגלים נבחרו לתפקידם כי חשובים וכשרים הם. כמרגלי משה הם קרויים "אנשים", אך ביום הכיבוש, בסיומה של פרשת הריגול ביריחו, מתחלפים הכינויים כדי להצביע על הפרספקטיבות השונות כפי שציין רש"י.

8. כינויי דוד בפרשת מרד אבשלום (שמ"ב טו-יט)

בפרשת מרד אבשלום דוד מכונה בכינויים שונים הן ע"י הסופר המקראי והן ע"י נפשות שונות שמסביב לדוד.

יש שהוא מכונה "המלך", "אדוני המלך", "המלך דוד", ויש שהוא נקרא רק בשמו הפרטי, דוד. להבהרת חילופי הכינויים:

- (א) לפני המרד, בעוד דוד יושב על כיסא מלכותו, ואבשלום עושה נפשות לפני מרדו באביו, דוד מכונה "המלך" (שמ"ב טו: ב, ג, ו, ז, ט).
- (ב) במרד חברון אין כל תואר מלכותי, והוא נקרא רק "דוד" (טו: יב, יג, יד). בכך הכתוב מביע את ערעור מעמדו בעיני המורדים ובעיני דוד לפני אנשיו.⁴⁴
- (ג) בעיני אנשיו הסרים למשמעתו דוד הוא "המלך" אף בזמן שפל למלכות דוד, לאחר ההלם הראשון, יוצאים אתו מירושלים, מלווים אותו ומקיפים אותו כמלך בגדוד ומאמינים במלכותו (שמ"ב טו: טו, טז, יז, יח, יט, כא, כג; טז יד).
- (ד) בשלב יציאתו של דוד מארץ ישראל המערבית, כשהוא חוצה את הירדן מזרחה, כינויו הוא "דוד" בלבד (שמ"ב טו ל; יז: כב, כד, כז, כט).

⁴² יהו' ב: א, ב, ג, ד(2), ה(2), ו, ז, ט, יד, יז, כג.

⁴³ במ' יג: ב, ג, טז, לא; יד: כב, לו, לח; לב יא; דב' א: כב, כג, לה.

⁴⁴ תופעה דומה מצאנו במרד אדוניהו במל"א א ח.

(ה) ביחס לדמויות המוזכרות בהקשר למרד כינויו של דוד מתחלפים בהתאם לנקודות התצפית הסובייקטיביות של כל דמות.

ביחס לאחי הגתי

אחי הוא נכרי המזדהה עם דוד. דוד תוהה על מידת נאמנותו ומנסה לשכנעו להישאר עם אבשלום בירושלים: "שוב ושב עם המלך [אבשלום] כי נכרי אתה" (טו יט). אחי מגלה נאמנות מוחלטת למלך דוד (טו כא) למרות ספקנות מסוימת שאותה מביע הכתוב בהזכירו את דוד ללא תואר מלכות: "ויאמר דוד אל אחי: לך ועבור..." (טו כב).

ביחס לכוהנים - צדוק, אביתר ובניהם - ונתן ואחיהם

אלה נאמנים לדוד, ומסייעים לו במודיעין חיוני. בעיניהם דוד הוא "המלך"⁴⁵ (שמ"ב טו: כה, כז; יז: טז, יז; כא; יח יט).

ביחס ליועצים: חושי הארכי ואחיתופל הגילוני

חושי הוא רע לדוד (שמ"ב טו לו), מקורב לו וידידו. מאחר שאין כל ריחוק ביניהם, אין דוד נושא תואר כלשהו (שמ"ב טו: לב, לג; לו; טז טז; יז טז). כאשר חושי שולח את בני צדוק ואביתר בשליחות להזהיר את דוד, הוא שם בפיהם תואר מלכותי לדוד (יז טז). אחיתופל הצטרף למרד אבשלום. המקרא מזכיר את דוד בשמו ללא תואר מלכותי (טו לא; יז א), אך לא כן בהציעו לאבשלום לעמוד בראש צבא בן שנים עשר אלף איש. הצעתו באה כדי להפתיע את דוד העייף ורפה הידיים, כדי להחרידו, ובכך להניס את העם אשר אתו, כדבריו "והכיתי את המלך לבדו". אז הוא מכנה דוד בשם "המלך", כי לאחר התפזרות אנשי דוד, אחיתופל יתייצב פנים אל פנים בפני דוד. סיטואציה כזו מביכה את אחיתופל, ועל כן ברגע זה הוא עומד מול "המלך" (יז ב).⁴⁶

ביחס לבני צרויה - יואב ואבישי

גורלם של בני צרויה קשור בגורלו של דוד. הם שירתו אותו ומקווים להמשיך בכך גם בעתיד, ועל כן בעיניהם הוא תמיד "המלך" (שמ"ב טז: ט, י; יח: כ, כא). אך כשהם נוקטים עמדה שאינה מקובלת על דוד, ובכך מערערים על מלכותו, גם דוד וגם המקרא משמיטים את התואר המלכותי (טז י; יט כג).

⁴⁵ בסיטואציה שבה מציעים לדוד ולאנשיו לברוח כי האסון בפתח, הכתוב קורא לדוד בשמו הפרטי בלבד (יז כא).

⁴⁶ שנאתו של אחיתופל לדוד נובעת, על פי רד"ק, ממעשה דוד ובת-שבע שהייתה נכדתו של אחיתופל. ואלה דבריו לשמ"ב יט מר: "...ואמר כי השנאה הגדולה הזאת שהיה שונא אחיתופל את דוד שיעץ הריגתו וכוהו בדבריו, שאמר 'אחרי דוד', ולא אמר 'אחרי המלך דוד', מפני המעשה שעשה בבת שבע. ואמרו כי בת שבע הייתה בת בנו של אחיתופל, דכתיב: 'הלא זאת בת שבע באת אליעם', וכתיב 'אליעם בן אחיתופל הגילוני'". וראה סנהדרין סט ע"ב.

ביחס למפיבוסת, ציבא ושמעי בן גרא

לפני דיכוי המרד וניצחון דוד מוצגות שתי דמויות: שמעי בן גרא וציבא נערו של מפיבוסת. שמעי בן גרא שמח לאידו של דוד, ולכן דוד נקרא בפיו, וכן על ידי המספר, ללא כל תואר מלכותי (שמ"ב טז: ב, יג). במקביל עבדי דוד הנאמנים לו קרויים "עבדי המלך דוד". מחד, השנאה כנגד דוד משבט יהודה מעבירה את שמעי הבנימיני על דעתו, ובעיניו הוא רק "דוד", אך בראותו את כל הפמליה המקיפה את דוד ונוהגת בו כמלך, גם בעיניו דוד הוא המלך שיש עדיין לחשוש מפניו.

בהקשר של ציבא, עבדו של מפיבוסת, המצפה אולי לגמול עתידי מדוד, מצורף תמיד תואר מלכותי לדוד (טז: ב, ג, ד).

כל הספקות נמוגו אחרי נפילת אבשלום. מעתה דוד יהיה תמיד "המלך". כך בפי הכול, אפילו בפי אויביו, כגון שמעי בן גרא (יט: יז, יח, יט, כ, כא, כד). גם בפי מפיבוסת, שלא בא להזדהות עם דוד בימי המרד, דוד הוא מעתה "המלך" (יט: כה, כו, כז, כח, כט, ל, לא).

ביחס לברזילי הגלעדי

בהיות דוד במחניים אשר בעבר הירדן המזרחי, דוד נזכר ללא תואר מלכותי, אפילו תבאנה משלחות מלכותיות להזדהות אתו. בהיותו מעבר לירדן, בגולה, אינו אלא "דוד" בלבד (יז: כז, כט), אך בתום המרד, בעיני ברזילי דוד הוא שוב "המלך" (יט: לב, לג, לד, לה, לו, לז, לח, לט).

ההכנות לקרב נגד אבשלום, הקרב והחזרה לארץ ישראל

בהכנות למלחמה דוד נזכר ללא תואר מלכותי (יח: א, ב), אך בעת מתן הפקודה לצאת למלחמה דוד הוא המנהיג, הוא "המלך"⁴⁷ (יח: ב, ד, ה). בעיני הצופה והשליחים שבאו לבשר על הניצחון, דוד הוא "המלך" (יח: כה, כו, כז, כח, כט, ל, לא, לב). וכך גם בסיום הקרב והמרד⁴⁸ (יט: א, ב, ד, ה, ו, ט, י, יא, יב, יג, טו, טז, כג).

כשדוד חוזר לארץ ישראל המערבית, שלא כמו בעת יציאתו, הוא מכונה תמיד בתואר המלכותי⁴⁹ (יט: מ, מא, מב, מג, מד).

9. מלחים, חובלים, האנשים - כינויים לספנים בספר יונה

בדרמה שהתחוללה בלב-ים באנייה שבה ניסה יונה לברוח מלפני ה' נמצאים כינויים

⁴⁷ הלוחמים נקראים "עבדי דוד" (יח: יז, יט) ולא עבדי המלך, כי הייתה סיטואציה שבה לא קיימה מצוות המלך, שאמר "לאט לי לנער לאבשלום". הלוחמים לא מנעו את רציחתו של אבשלום. היחיד שמתנגד לרצוח את אבשלום כפי שרצה יואב - דוד הוא בעיניו "המלך" (יח: יב, יג).

⁴⁸ כאשר המקרא מביע את דאגת דוד לבנו אבשלום, אין מקום לתוארו המלכותי. הוא אביו של אבשלום, הוא "דוד" בלבד (יח: כד).

⁴⁹ בעניין בני עשרת השבטים, המתלוננים על אי שיתופם יחד עם זקני יהודה בעת החזרת המלך, נאמר "וכל אנשי דוד עמר" (יט: מב), וכן "עשר ידות לי במלך וגם בדוד אני ממך" (יט: מד). בחילופי כינויים אלו מובעת מורת רוחם על הפגיעה בכבדים. הרגשתם הייתה אמביוולנטית, שמא דוד אינו מלכם כמו לזקני יהודה ובנימין. הרגשה זו מסבירה את הצטרפותם למרד שבע בן בכרי (פרק כ).

מתחלפים לספני האנייה: מלחים (א ה), חובל (ים) (א ו), האנשים (א: י(2), יג, טז). חילופי הכינויים נובעים מתוך הסיטואציה שבה מצויים הספנים. בתחילה, כשניסו לחתור בכל כוחם ועשו את מלאכתם השגרתית לצאת מהסערה, קראם הכתוב "מלחים", בגלל עבודת המשוטים.⁵⁰ "מלחים" הם 'שטים' על פי התקבולת ביח' כו ח: "ושבי צידון וארוד היו שטים לך - חכמך צור היו כך המה חובליך". כאשר מקצועיותם ומיומנותם לא עמדו להם במצוקתם, מופיע רק החובל. נוסף לאמנות החבלים⁵¹ שבידו, הוא מגייס את חכמתו ותחבולותיו כדי להשיט את האנייה על מי מנוחות. כאשר יונה מגלה למלחים ולרב החובל את זהותו, וקובע שבשלו היה הסער, מתחילה אצל עובדי האלילים הללו מהפכה רוחנית. בניגוד ליראתם הקודמת, שבה זעקו איש אל אלוהיו (א ה), עתה ישנה יראה סתמית. זהו שלב של התלבטות רוחנית (א י). לבסוף היראה הופכת ליראה מה': "ויראו האנשים יראה גדולה את ה'". במצב של תהליכים רוחניים חיוביים הם אינם סתם בעלי מלאכה - מלחים וחובלים - אלא "האנשים". שם זה מבטא חשיבות וצדקות.⁵²

חילופי כינויים למקומות

1. "העיר" ו"ירושלים" בסיפור מרד אבשלום (שמ"ב טו-יט)
בפרשת מרד אבשלום העיר ירושלים מוזכרת לפעמים בשמה המקובל "ירושלים" ולפעמים כינויה הוא "העיר" בלבד. בבדיקת פרקי המרד (שמ"ב טו-יט) נמצא שהשם "ירושלים" נקט בידי המספר, בידי דמויות נוספות הקשורות למרד, בידי דוד ואנשיו, ובעיקר בידי אבשלום ואנשיו.⁵³ לעומת זאת, הכינוי "העיר" נזכר תמיד רק ביחס לדוד ואנשיו.⁵⁴
השם "ירושלים" הוא שמה הפורמלי והאובייקטיבי של בירת המלכות בפי כול, יהודים ונכרים. הכינוי "העיר", בה"א הידיעה, מבטא התייחסות סובייקטיבית. הכינוי הזה טעון מטען רגשי מצד דוד ואנשיו. אין זו סתם עיר בירה. זוהי "העיר" אשר בחר בה ה',⁵⁵ "העיר" אשר נקרא שמי עליה,⁵⁶ ולכן היא "עיר האלקים"⁵⁷ ו"עיר ה'".⁵⁸ היא "עיר האמת"⁵⁹ ו"עיר הצדק".⁶⁰ גם בפי נביאים אחרים נתכנתה ירושלים בכינוי "העיר".⁶¹ אין ספק שחילופי

⁵⁰ לפי גזניוס, אנשי הים קרויים "מלחים" בגלל הים שמימיו מלחים.

⁵¹ במש' כג לא-לה מתואר מצבו של השיכור "כשוכב בלב ים וכשוכב בראש חבל". מפרשים את "חבל" כמילה נרדפת לאנייה (רס"ג) או מתקן חבלים הצף על פני המים (ר' יונה), או תורן שאליו קושרים את כל חבלי הספינה (רש"י).

⁵² ראה רש"י לבמ' יג ג.

⁵³ ביחס לדוד ואנשיו - טו: יד, כט; טז ג; יט: כ, כו, לד, לה.

⁵⁴ שמ"ב טו: יד, כד, כה, כז, לד, לו; יז יז.

⁵⁵ מל"א ח מח; יא: לב, לו; יד: כא; מל"ב כג כז; דה"ב כג כא.

⁵⁶ יר' כה כט.

⁵⁷ תה' מו ה; פז ג; מח: ב, ט.

⁵⁸ יש' ס ד; תה' קא ח.

⁵⁹ זכ' ח ג.

⁶⁰ יש' א ו.

⁶¹ יש' א ו.

הכינויים הללו - "ירושלים" ו"העיר" - נובעים מפרספקטיבות שונות של המספר ושל הדמויות בסיפור המרד.

השם "העיר" בא אך ורק בהקשר לדוד ואנשיו, ורק בהקשרים המעוררים רגשות עזים, כגון הכורח לעזוב את העיר מחשש לנזק צפוי (טו יד), אי רצון לנתק את ארון הברית וכוהניו מהעיר (טו: כה, כז), עזיבת העם המתלווה לדוד (טו: לד, לז), שירות מודיעין ע"י יונתן ואחיהמלך כדי להכשיל את המרד ולהכין את שיבת המלוכה לדוד (יז יז).

"ירושלים" ביחס לדוד ואנשיו

כשהגיעה אל דוד הידיעה על מרד אבשלום, אינו יודע מה תהיה תגובת שריו ועבדיו. האם יישארו נאמנים לו ויצאו עמו מהעיר או שמא השררה חשובה להם ויצטרפו למרד. עקב האפשרות של הצטרפותם למרד, הכתוב משתמש בשם "ירושלים". רק משהבחין דוד בנאמנותם המבטאת רגישותם לכל מה שהעיר הזו מסמלת, מתחלף השם לכינוי "העיר": "ויאמר דוד לכל עבדיו אשר אתו בירושלים: קומו ונברחה כי לא תהיה לנו פליטה מפני אבשלום... והכה העיר לפי חרב".

דוד, המתנגד להוציא מהעיר את ארון הברית, מצווה את צדוק הכהן: "השב את ארון האלקים העיר". אין לנתק את עיר האלקים מסמלה הרוחני, הארון. הכוהן מהרהר אחר מצוות דוד. הייתכן שיישאר ארון הברית בעיר שבה מולך בן המורד באביו? את ההרהור וההתלבטות מבטא המקרא בנקיטת השם "ירושלים": "וישב צדוק ואביתר את ארון האלקים ירושלים וישבו שם".

ירושלים" ביחס לאנשים הרואים בה עיר מלוכה ושררה

כלפי אנשים שונים, שבעיניהם עיר הבירה מסמלת רק מלכות ושררה, משתמש המקרא, כמספר, בשם "ירושלים", וגם בפי הדמויות מושם שם זה. כך הדבר ביחס לציבא, עבדו של מפיכוש, האומר על אדוניו: "הנה יושב בירושלים, כי אמר היום ישיבו לי בית ישראל את ממלכות אבי" (טז ג). כך גם לגבי הבנימיני שמעי בן גרא, המתחרט על זלזולו בדוד עת יצא מירושלים: "ואל תזכור את אשר העוה עבדך ביום אשר יצא אדוני המלך מירושלים" (יט כ). כך גם ברזילי הגלעדי. בעיני גוי כמותו, למרות ידידותו לדוד, ירושלים היא ככל בירת מלכות אחרת, ולכן הוא משתמש בשם "ירושלים" (יט לד-לה).

נראה שהבדלי הפרספקטיבות הם שקבעו את השימוש בשם "ירושלים" או "העיר". הדבר בולט במיוחד בפרק טו לו: "ויבא חושי רעה דוד העיר, ואבשלום יבוא ירושלים".

2. אנייה - ספינה (יונה א)

כלי השיט המוזכר לרוב בתנ"ך הוא "האניה".⁶¹ רק פעם אחת בא השם "ספינה" (יונה א ח), לצד השם "אניה" הנזכר ביונה שלוש פעמים (א: ג, ד, ה). חילופי שמות אלו מבטאים נקודות תצפית שונות.

⁶¹ יר' ד כט; ו: לא לו; יח' ט א; מ א; מג ג; מח: טו, יז, יח, יט, כ, כא, כב, ל, לא; לג כא; איכה א: א, יט.
⁶² השם "אניה" נזכר בתנ"ך שלוש פעמים ואחת פעמים.

תחילה האטימולוגיה של שמות אלה. "אניה" משורש "ינה", שאחת מהוראותיו היא נטייה הצדה, כגון "והאלהים אנה לידו" (שם' כא יג), היינו הטה והפיל לידו. דרכה של האנייה המפליגה בלב ים להיראות כנוטה לצדדים בהינשאה על גלי הים. "ספינה" משרש "ספן" הקרוב אל "צפן", "שפן", במשמעות של קירוי וכיסוי, כגון "כי שם חלקת מחוקק ספון" (דב' לג כא) וכן "ויספן את הבית גבים" (מל"א ו ט), "לשכת בבתיכם ספונים" (חגי א ד), "ושפוני טמוני חול" (דב' לג יט).

את הפסוק "יונה ירד אל ירכתי הספינה" תרגם יונתן: "יונה נחית לארעית שדא דאילפא", כלומר: "ירד לרצפת קרקע האנייה". על החילוף אנייה - ספינה כותב מלבי"ם: "... שיש הבדל בין ספינה ובין אנייה. שספינה נקרא החלק מן האנייה שהוא ספון ומכוסה למעלה, והוא החדר התחתון שבאנייה שמשם לא יכול אל הים, רק יכולו מי הים עליו ויטבע שם. וגם היה לו עוד טעם בזה, שבאשר ידע שהסער הזה הוא בשבילו, ושם ימות הוא תחילה יפסק הסער וינצלו אנשי האנייה, ירד אל ירכתי הספינה ששם יכנסו המים תחילה ויחנקוהו, ואז ינצלו אנשי הספינה שהם עומדים למעלה".

החילוף אנייה - ספינה דווקא בסיטואציה זו הוא מכוון, ובא לבטא את הסתירות של יונה במקום ספון ובלתי נראה, לעומת המלחים הניצבים למעלה ונושאים תפילה להצלתם.

סיכום

דבריו של שמעון בר אפרת הם מסגרת מסכמת נאותה לדברינו. כה אמר: "הדרך בה מכונה דמות ע"י המספר משמשת או להבעת עמדתו של המספר או לשיקוף ההתייחסות של אחת מהדמויות האחרות אל אותה דמות... דרך סיפור זו מאפשרת למספר גם להכנס לנפשה של אחת הדמויות פנימה וגם להיות הצופה מן הצד".⁶³

⁶³ ש' בר-אפרת, העיצוב האמנותי של הסיפור במקרא, תל-אביב תש"ס, עמ' 66.